Akshardhara Research Journal
Single Blind Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
E ISSN -3048-8095 / December 2024 / Special Issue 1 Volume I

11

नैसर्गिक आणि मानवीकृत आपत्ती व्यवस्थापन

प्रा.डॉ. भामरे नानाजी दगा
(इतिहास विभाग प्रमुख)
विद्या विकास मंडळाचे, सीताराम गोविंद पाटील, कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय साक्री, जि.धुळे (महाराष्ट्र)

प्रस्तावना:

निसर्गाने किंवा मानवाने निर्माण केलेल्या संकटाचा समाज किंवा पर्यावरणावर होणाऱ्या प्रतिकूल परिणामांवर शास्त्रीय दृष्ट्या योग्य उपाययोजना करणे म्हणजे आपत्ती व्यवस्थापन होय. मानव आणि आपत्ती यांचा संबंध अनादिकाळापासून असून त्यामुळेच मानवी जीवनात प्रचंड प्रमाणात स्थित्यंतरे घडून आलीत आणि भविष्यातही येतील. मानवाने निसर्गात केलेले हस्तक्षेप आणि त्यामुळे पर्यावरणात झालेला बिघाड यांमुळे मानवास अनेक आपत्तींना तोंड द्यावे लागत आहे. एकविसाव्या शतकात मानवाने लावलेले विविध शोध आणि मानवाचा आततायीपणा यांमुळे आपत्ती निर्माण होते.

व्याख्या :

भारतीय राज्यघटनेनुसार, प्रत्येक व्यक्तीस आपल्या जिवीत आणि मालमत्ता सुरक्षित राखण्याचा अधिकार दिला आहे. त्याच बरोबर राष्ट्रीय एकात्मता आणि सुरक्षितता राखणे हे प्रत्येक व्यक्ती आणि संस्थेचे मूलभूत कर्तव्य असल्यामुळे साहजिकच आपत्ती निवारण्याची जबाबदारी सरकार आणि प्रत्येक नागरीकाची आहे. आपत्ती व्यवस्थापन या संकल्पनेत नियोजन, जबाबदारीचे, जोखमीचे, कामगिरीचे, व्यवहारात्मक, वित्तीय, संदेश वहनाचे आणि माहितीचे व्यवस्थापन इत्यादींचा समावेश होतो. आपत्ती व्यवस्थापन कायदा, 2005 नुसार, सातत्यपूर्ण व एकात्मिक नियोजन प्रक्रिया, व्यवस्थित रचना, सहकार्य आणि आपत्तींच्या संभाव्य धोक्याला प्रतिबंध, आपत्तीतील धोक्यांची तीव्रता कमी करणे, क्षमता सबलीकरण, पूर्वतयारी, तत्पर प्रतिसाद, आपत्ती परिणामांची तीव्रता, व्यापकता पडताळून पाहणे, स्थलांतर, मदत व बचाव कार्य, पुनर्वसन व पुनर्रचना इत्यादी आवश्यक किंवा उपयुक्त उपायाची अंमलबजावणी म्हणजे आपत्ती व्यवस्थापन होय.

आपत्तीचे प्रकार :

1.नैसर्गिक आपत्ती : या आपत्तीमध्ये अतिवृष्टी, महापूर, भूकंप, त्सुनामी, वादळे, दरड कोसळणे, हिमपात, मानवी अविचार, नैसर्गिक रोगराई, वणवे, ज्वालामुखी उद्रेक, उल्कापात, वीज कोसळणे, अवर्षण इत्यादींचा समावेश होतो. नैसर्गिक आपत्ती या आपत्तीजनक घटना आहेत ज्या अनेकदा चेतावणी शिवाय घडतात आणि पारिस्थितिक तंत्रात व्यत्यय आणतात, ज्यामुळे वैयक्तिक जीवन, मालमत्ता, वाहतूक आणि उपजीविकेचे नुकसान होते. नैसर्गिक आपत्ती टाळणे अशक्य असले तरी वेळेवर तयारी केल्यास नुकसान कमी होऊ शकते. यामुळे, प्रत्येक नैसर्गिक आपत्तीची स्वतःची खबरदारी घेतली जाते, जी मौल्यवान जीव वाचवण्यासाठी पाळली पाहिजे.

थोडक्यात, नैसर्गिक आपत्ती किंवा नैसर्गिक आपत्ती या जैविक प्रक्रियांमध्ये घडणाऱ्या प्रमुख घटना आहेत आणि संभाव्य जीवन किंवा मालमत्तेचे नुकसान होऊ शकते. त्याला भूगर्भीय किंवा हवामानशास्त्रीय घटना देखील म्हणतात.

2. मानवनिर्मित आपत्ती: चेंगराचेंगरी, आग, घरगुती अपघात, वायुगळती, इमारत कोसळणे, रेल्वे अपघात, हवाई अपघात, जलवाहतूक अपघात, अनुभट्टीतील किरणोत्सर्ग, युद्ध, अतिरेकी कारवाया, पर्यावरण ऱ्हास, माहिती तंत्रज्ञानाशी संबंधित गुन्हे इत्यादींचा समावेश होतो.

आपत्ती या महत्त्वपूर्ण समस्येची तीव्रता कमी करणे शक्य नसले, तरी शास्त्रीय ज्ञान वापरून उपलब्ध संसाधनांच्या साह्याने आपत्तीचे व्यवस्थापन करता येते. आपत्तीचे स्वरूप, क्षमता, ठिकाण, कालावधी, कारण, पूर्वकालीन क्षमता व विस्तार यांवर मनुष्यहानी, वित्तहानी, तसेच शेतीचे दैनंदिन व्यवहार आणि वातावरणावरील परिणाम अवलंबून असतो. उदा., महापूर, बॉम्ब स्फोट, भूकंप, रोगराई यांमुळे संपूर्ण जनजीवन विस्कळीत होते. आपत्तीचा संबंध विविध सामाजिक शास्त्रांशी येतो. त्यामुळेच संपूर्ण मानवी जीवनावर दूर्गामी परिणाम होतात. उदा., अर्थशास्त्र – बाजारव्यवस्था पूर्ववत व्हायला वेळ लागतो. समाजशास्त्र – सामाजिक व्यवहार किंवा कार्य पुढे ढकलावी लागतात. राज्यशास्त्र – त्या त्या भागातील संपूर्ण व्यवस्थेची गती कमी होते. अर्थव्यवस्थेवर होणारा वाईट परिणाम लक्षात घेऊन युनायटेड नेशन्सने १९९९ पासूनचे दशक नैसर्गिक आपत्तीदशक म्हणून जाहीर केले आहे.

आपत्ती व्यवस्थापनाची गरज : एखादी व्यक्ती शारीरिक, मानसिक व भौतिक दृष्ट्या कोणत्याही संकटावर मात करण्यासाठी तयार असला, तर आकस्मात आलेल्या संकटांनी खचून न जाता तो उत्तम मनोबलाच्या आधारे आलेल्या आपत्तींना यशस्वीपण सामोरे

Akshardhara Research Journal
Single Blind Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
E ISSN -3048-8095 / December 2024 / Special Issue 1 Volume I

जाऊ शकतो. आपत्तींना तोंड देण्यासाठी आपत्ती कशा व कोणत्या स्थितीत निर्माण होतात? होणाऱ्या नुकसानीची तीव्रता कमी करण्यासाठी काय उपाययोजना करता येतील? यांची माहिती करून घेऊन आपत्तीपूर्व नियोजन काय करावे? प्रत्यक्ष आपत्तीत मानवी वर्तन कसे असावे? नंतरची जबाबदारी काय असावी इत्यादी सर्व प्रश्नांची उत्तरे जाणून घेतल्यास आपत्तीला समर्थपणे सामोरे जाता येईल.

आपत्ती समस्यांची कारणमिमांसा : मानवी विकास आणि आपत्ती यांचा परस्पर संबंध आहे. आपत्तीमुळे परिसरांचा विध्वंस होतो. प्रगती जेवढी जास्त, तेवढी संकटांची तीव्रता जास्त असते.

चिकित्सा आकृतीमध्ये दर्शविली आहे

विकास व आपत्ती चक्र

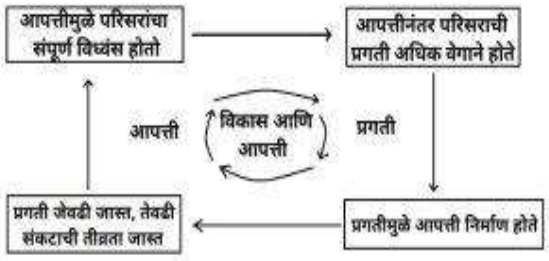

पर्यावरण, सामाजिक, आर्थिक, राजकीय परिस्थिती, प्रशासकीय व व्यवस्थापकीय कार्य, वैद्यकीय क्षेत्र, उत्पादन व वितरण इत्यादी क्षेत्रांवर आपत्तीचा परिणाम जाणवतो.

भौगोलिक क्षेत्रानुसार आपत्तीचा विचार करता साधारणत: समुद्रकिनारा, नदी किनारपट्टी, धरणाजवळील क्षेत्रात पूर, महापूर, अतिवृष्टी, चक्रीवादळाचा धोका अधिक संभवतो; तर भरगच्च वस्ती, शाळा, पेट्रोलपंप अशा भागात आगीचा धोका आणि डोंगराळ भागात दरड खचणे असे प्रकार घडताना दिसतात. या आपत्तींची तीव्रता किती हे मोजण्याची काही साधनेही आहेत. उदा., भूकंपाची तीव्रता रिश्टर स्केलने, चक्रीवादळाची तीव्रता कि.मी. मधील ताशी वेगाने, बॉम्बस्फोट गतिमानतेनुसार सामान्यत: प्रतिसेकंदाला २ किमी. पासून ते ९ किमी. पर्यंतचा कालावधी विचारात घेतला जातो; तर रेल्वे व हवाई अपघातात एल-० पासून ते एल-३ पर्यंतचा विचार होताना दिसतो.

आपत्तीचे कार्य हे आपत्तीपूर्व, आपत्ती प्रतिबंधक व आपत्तीची तीव्रता कमी करणे या तीन टप्प्यांत चालते.

1. आपत्तीपूर्व टप्पा: या टप्प्यात अंदाज, नियोजन आणि पुनरावृत्ती यांचा विचार होतो.

2. आपत्ती प्रतिबंधक: या टप्प्यात बचाव व मदत कार्य यांचा विचार होतो.

3. आपत्तीची तीव्रता कमी करणे: या टप्प्यात पूनर्वसन, पुन:निर्माण, सुधारणा इत्यादी घटक येतात.

आपत्ती काळात विविध शासकीय खात्यामधील समन्वय, शासकीय खाती व खाजगी संस्थांमधील किंवा स्वयंसेवी संस्थांमधील समन्वय, विविध शासकीय खात्यांमधील माहितीचे प्रसारण इत्यादी प्रशासकीय घटकांच्या भूमिका आणि प्रत्येक कामांची निश्चिती करण्यात आल्यामुळे प्रत्येक खाते हे आपल्यावर सोपविण्यात आलेले काम व्यवस्थितपणे पार पाडत असते. याशिवाय जागतिक स्तरावर काही संस्थाही आपत्ती व्यवस्थापनासाठी कार्यरत आहेत.

पृथ्वीवरील जीवन खूप अप्रत्याशित आहे. निसर्ग हे जगातील सर्वात मोठे रहस्य आहे. अभ्यासानुसार, आम्ही केवळ 29% महासागरावर संशोधन केले आहे, जमिनीवर आपण फक्त पृथ्वीच्या लावा कोरपर्यंतच खोदू शकतो. गूढ अजूनही गूढच आहेत. नैसर्गिक आपत्ती प्रमाणेच. भूकंप शोधण्यासाठी आणि त्सुनामीचा अंदाज वर्तवण्यासाठी आमच्याकडे प्रगत तंत्रज्ञान असले तरी, आम्ही खात्रीने सांगू शकत नाही. नैसर्गिक आपत्ती अप्रत्याशित आणि आपण कल्पना करू शकत नाही त्यापलीकडे विनाशकारी आहेत. हरित वाढ म्हणजेच अशा नैसर्गिक आपत्ती टाळण्यासाठी गरज आहे. ही एक दीर्घकालीन प्रक्रिया असली तरी, अशा अप्रत्याशित नैसर्गिक आपत्तींसाठी आपण सावधगिरी बाळगणे आणि तयार असणे आवश्यक आहे. अभ्यासानुसार, नैसर्गिक आपत्ती आणि हवामानाशी संबंधित नुकसान युनायटेड स्टेट्समध्ये $23.46 अब्ज वार्षिक बिल आहे.

पर्यावरण आपत्ती व्यवस्थापन:

आपत्ती ही एक अचानक, आपत्तीजनक आणि दुर्दैवी घटना आहे जी तिच्याबरोबर मानवी जीवनाचे तसेच मालमत्तेचे मोठे नुकसान, हानी, विनाश आणि नासधूस करते आणि आपत्तीमुळे प्रभावित होत असलेल्या विशिष्ट क्षेत्रातील चालू विकास

Akshardhara Research Journal
Single Blind Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
E ISSN -3048-8095 / December 2024 / Special Issue 1 Volume I

प्रकल्पांना देखील अडथळा आणते. आपत्तीची अनेक प्रकारे व्याख्या केली गेली आहे: WHO ने त्याची व्याख्या अशी केली आहे की कोणत्याही अचानक घडलेल्या घटना ज्यामुळे नुकसान, पर्यावरणीय व्यत्यय, मानवी जीवनाचे नुकसान, आरोग्य आणि आरोग्य सेवा बिघडणे, बाहेरून असाधारण प्रतिसाद मिळण्यासाठी पुरेसा प्रमाणात. प्रभावित समुदाय किंवा क्षेत्र. नैसर्गिक किंवा मोठ्या मानवनिर्मित आपत्तीच्या प्रसंगी टिकून राहण्यासाठी आपत्ती व्यवस्थापन हे अत्यंत महत्वाचे आहे आणि आपत्कालीन परिस्थितीचे संघटनात्मक पैलू, विशेषतः, आकस्मिक आपत्तीचा प्रभाव कमी करण्यासाठी सज्जता, प्रतिसाद आणि पुनर्प्राप्ती म्हणून परिभाषित केले जाऊ शकते. आपत्तींमुळे होणारे नुकसान अतुलनीय आहे आणि भौगोलिक स्थान, हवामान आणि पृथ्वीच्या पृष्ठभागाच्या प्रकारानुसार/ असुरक्षिततेच्या प्रमाणात बदलते. काही वेळा अशी संकटे येऊ शकतात जिथे मानवी जीवितहानी होत नाही आणि काही वेळा यामुळे मोठ्या प्रमाणात जीवित आणि मालमत्तेची हानी देखील होऊ शकते. याचा परिणाम प्रभावित क्षेत्राच्या मानसिक, सामाजिक-आर्थिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक स्थितीवर होतो. मानवी क्रियाकलापांमुळे किंवा काही नैसर्गिक बदलांमुळे आपत्ती उद्भवू शकते. आपत्ती या घटना आहेत ज्या बहुतेक वेळा अप्रत्याशित असतात. कोणत्याही सरकारसाठी, राज्यासाठी किंवा समुदायाने आपत्तींसाठी आधीच तयार राहून त्याचे व्यवस्थापन करणे महत्त्वाचे आहे. सरकार कायदे प्रदान करते, संसाधनांचे वाटप करते आणि तर्कसंगत नियोजन आणि शाश्वत विकास करते. आपत्ती व्यवस्थापन आणि नियोजन हा सरकारी कामाचा एक महत्त्वाचा भाग आहे आणि संबंधित अधिकाऱ्यांनी गांभीर्याने विचार केला पाहिजे.

म्हटल्याप्रमाणे, आपत्ती ही आकस्मिक आपत्तीची घटना आहे, ज्यामुळे सामान्य मार्गात व्यत्यय येतो आणि आपत्तीच्या तीव्रतेनुसार बराच विनाश होतो. संबंधित क्षेत्रातील आपत्तींचे परिणाम असे आहेत, यामुळे सामान्य दैनंदिन जीवन पूर्णपणे विस्कळीत होते, जीवन आणि मालमत्तेच्या बाबतीत बरेच नुकसान होते; शेतीचे, प्राण्यांच्या जीवनाचेही नुकसान होते, प्रतिकूल पद्धतीने विकासात्मक प्रकल्पांना बाधा आणते, कला आणि पायाभूत सुविधांचा नाश होतो, आपत्कालीन प्रणालींवर नकारात्मक प्रभाव पडतो, सामान्य गरजा आणि पूर, निवारा, आरोग्य इत्यादी प्रक्रिया प्रभावित होतात आणि आपत्तीच्या तीव्रतेनुसार खराब होतात. संकटे अपरिहार्य आहेत; असा कोणताही देश नाही जो आपत्तीपासून मुक्त आहे, जरी आपत्तीची असुरक्षा वेगवेगळी असते. आपत्ती दोन प्रकारच्या असतात- नैसर्गिक आणि मानवनिर्मित आपत्ती. झालेल्या विध्वंसाच्या आणि तीव्रतेच्या आधारावर, ही मोठी/ किरकोळ आपत्ती असू शकते. नैसर्गिक आपत्ती साधारणपणे अप्रत्याशित असतात आणि त्यामुळे होणारा विनाश हा आपत्तींच्या तीव्रतेवर अवलंबून असतो. या आपत्तींमध्ये पूर, चक्रीवादळ, भूकंप आणि ज्वालामुखीचा उद्रेक यांचा समावेश होतो ज्यांचे मानवी आरोग्यावर तत्काळ परिणाम होऊ शकतात तसेच दुय्यम परिणाम ज्यामुळे पुढील मृत्यू होतात आणि पुरामुळे भूस्खलन, भूकंप, आग, त्सुनामी यामुळे मोठ्या प्रमाणात पूर येणे आणि टायफून बुडणे या आपत्तींचा समावेश होतो. या आपत्तींचे मुख्य कारण म्हणजे हवामानातील बदल तसेच पृथ्वीच्या आतील हालचाली जसे की टेक्टोनिक प्लेट्स किंवा लावा. उच्च-तीव्रतेचा भूकंप, पूर, चक्रीवादळ, अचानक पूर, काही मोठ्या भूस्खलन आणि दुष्काळाच्या घटना या प्रमुख नैसर्गिक आपत्ती असल्याचे म्हटले जाते. या आपत्तींमुळे सामान्यतः मोठ्या प्रमाणात जीवित आणि मालमत्तेची हानी होते आणि त्यांच्या आश्रयस्थानांमधून बरेच लोक विस्थापित होतात. दुसरीकडे, थंडीच्या लाटा, अतिवृष्टी ज्यामुळे सामान्य जीवनात व्यत्यय येतो, उष्णतेच्या लाटा, गडगडाट, चिखल, काही किरकोळ भूस्खलन आणि कमी तीव्रतेचे भूकंप ही किरकोळ नैसर्गिक आपत्तींची काही प्रकरणे असू शकतात. मानवी क्रियाकलाप आणि मानवी निष्काळजीपणामुळे उद्भवणाऱ्या आपत्ती आणि जीवन आणि मालमत्तेच्या बाबतीत खूप विनाश होऊ शकतात या मानवनिर्मित आपत्ती आहेत. जंगलातील आग, युद्धे, अणुहल्ला, मोठ्या आगी, औद्योगिक अपघात तसेच इमारत कोसळणे किंवा बांधकाम स्थळांवर अपघात होऊन मोठ्या प्रमाणात नुकसान व हानी या मानवनिर्मित आपत्ती आहेत. रेल्वे किंवा रस्ते अपघात, किरकोळ घरगुती आग, अन्न विषबाधा, किरकोळ औद्योगिक अपघात, लूटमार, दहशतवादी हल्ले किंवा दुकानांना आग लागणे इत्यादी घटनांना मुख्यतः वैयक्तिक निष्काळजीपणामुळे किरकोळ मानवनिर्मित अपघात/ आपत्ती म्हणतात. अशा प्रकरणांमध्ये मालमत्तेचे नुकसान स्पष्ट दिसत असले तरी यामुळे मोठ्या प्रमाणात जीवितहानी होत नाही.

आपत्ती पूर्वतयारी किंवा व्यवस्थापन क्रियाकलापांचे उद्दिष्ट आपत्तीच्या प्रसंगी जीवितहानी आणि नुकसान कमी करणे आहे. आपत्ती व्यवस्थापन दले धोक्याच्या ठिकाणाहून लोकांना आणि मालमत्तेला दूर करून आणि आपत्तीच्या ठिकाणी वेळेवर आणि प्रभावी बचाव, मदत आणि पुनर्वसन सुलभ करून मदत करू शकतात. पूर्वतयारी हाच आपत्तींचा प्रभाव कमी करण्याचा एकमेव मार्ग आहे कारण बहुतेक आपत्ती या अप्रत्याशित असतात आणि जरी अंदाज आला तरी कृती करण्यास

Akshardhara Research Journal
Single Blind Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
E ISSN -3048-8095 / December 2024 / Special Issue 1 Volume I

फारसा वेळ नसतो. शारीरिक थेरपी सराव व्यवस्थापनामध्ये समुदाय-आधारित तयारी आणि व्यवस्थापनाला उच्च प्राधान्य असले पाहिजे. तसेच, आपत्ती व्यवस्थापन आणि सज्जता हाताळण्यासाठी योग्य विभाग नियुक्त करणे हा सरकारचा मुख्य अजेंडा असावा. स्थानिक अधिकाऱ्यांना आपत्तीच्या वेळी लवकरात लवकर कारवाई करण्याचे अधिकार दिले पाहिजेत. मदत आणि बचाव कार्य सुरू होण्यास वेळ लागू शकतो, त्यामुळे यादरम्यान, आपत्ती आटोक्यात आल्यावर लगेच मदत आणि पुनर्वसन करणे ही स्थानिक नागरी संस्थांच्या आपत्ती व्यवस्थापन पथकाची भूमिका आहे. आपत्ती या अशा घटना आहेत ज्यांचा मानव आणि पर्यावरणावर मोठा प्रभाव पडतो. संकटे अपरिहार्य आहेत; याला रोखण्यासाठी आपण काहीही करू शकत नाही पण आपत्तीची तयारी फक्त आपल्या हातात आहे. आपत्ती व्यवस्थापनासाठी सरकारी हस्तक्षेप आणि योग्य नियोजन तसेच निधीची आवश्यकता असते. या आपत्ती नेहमीच अप्रत्याशित असतात असे नाही. संकटे अपरिहार्य आहेत जरी ती केव्हा आणि कोठे होतील हे आपल्याला नेहमीच माहित नसते. परंतु त्यांचा सर्वात वाईट परिणाम पूर्वतयारी, पूर्व चेतावणी आणि जलद, निर्णायक प्रतिसादांद्वारे अंशतः किंवा पूर्णपणे प्रतिबंधित केला जाऊ शकतो. आपत्ती व्यवस्थापनाचे उद्दिष्ट आपत्तींच्या घटना कमी करणे आणि ज्यांना रोखता येत नाही त्यांचा प्रभाव कमी करणे हे आहे. आपत्ती व्यवस्थापन दले आपत्तीचा झटका येताच कार्यात येतात आणि मदत, बचाव आणि पुनर्वसन प्रक्रियेत मदत करतात. आपत्ती कधीही आणि कुठेही येऊ शकतात: त्यांच्या मानवी आणि आर्थिक परिणामांचा अंदाज लावणे कठीण आहे त्यामुळे तयारी हाच एकमेव उपाय आहे.

आपत्ती व्यवस्थापन महत्त्वाची कारणे: दरवर्षी लाखो लोकांना आपत्तींचा फटका बसतो. त्रास कमी करण्यासाठी आणि पीडितांना आधार देण्यासाठी प्रभावी आपत्ती व्यवस्थापन आवश्यक आहे. आपत्ती व्यवस्थापन महत्त्वाचे का आहे याची वेगवेगळी कारणे सांगता येतील.

1. जीव वाचवतो: आपत्तींच्या काळात, संकट ही एक तीव्र घटना आहे जी वेगाने हलणारी आणि बदलणारी आहे. त्यामुळे, प्रभावी आपत्कालीन नियोजन आणि प्रतिसाद महत्त्वाचा आहे. समन्वया अभाव आणि आपत्तींना प्रतिसाद दिल्यास समाजावर गंभीर आणि दीर्घकाळ टिकणारे परिणाम होऊ शकतात आणि त्यामुळे अधिक मृत्यूही होऊ शकतात. आपत्ती व्यवस्थापन जीव वाचविण्याची क्षमता वाढवण्यात मदत करू शकते . जेव्हा योग्य पायाभूत सुविधा उभारल्या जातात आणि आपत्ती प्रतिसाद सुधारण्यासाठी प्रशिक्षण पूर्ण केले जाते, तेव्हा समुदाय आपत्तींमुळे निर्माण होणारा ताण आणि त्रास सहन करू शकतात.

2. समुदाय लवचिकता सुधारते: जेव्हा आपत्ती येते तेव्हा, प्रतिसाद कार्यसंघांकडे अत्यंत परिस्थितीत लोकांना मदत करण्याचा प्रयत्न करण्याचे असह्य कार्य असते. हे कार्य अत्यंत कठीण असू शकते कारण अप्रस्तुत आणि अप्रशिक्षित प्रतिसाद संघाकडे ते काम करत असलेल्या लोकांबद्दल मर्यादित ज्ञान असेल. तथापि, प्रशिक्षणामुळे आपत्ती व्यवस्थापन प्रतिसाद संघाची परिणामकारकता सुधारण्यास मदत होते. आपत्ती व्यवस्थापन प्रशिक्षणाचा एक महत्त्वाचा घटक म्हणजे अत्यंत कठीण परिस्थितीत लोकांना मदत करण्यासाठी आवश्यक कौशल्य असणे.

3. रोग प्रतिबंधक प्रोत्साहन देते: आपत्तींमुळे मोठ्या प्रमाणावर मृत्यू होतात. तथापि, ते बाधित लोकांसाठी अतिरिक्त आरोग्य धोका देखील निर्माण करतात. आपत्तींमुळे प्रभावित झालेले लोक वारंवार अनेक आजारांना सामोरे जातात ज्यामुळे पुढील मृत्यू होऊ शकतात. मलेरियासारखे संसर्गजन्य रोग, आपत्ती दरम्यान आणि नंतर होण्याची शक्यता जास्त असते कारण आरोग्य सुविधा, स्वच्छ पाणी, अन्न आणि योग्य स्वच्छता यांचा अभाव सामान्य आहे. आपत्ती व्यवस्थापन पद्धतींद्वारे, समुदाय त्यांचे आरोग्य सुधारू शकतात आणि आपत्तींचा प्रभाव कमी करू शकतात.

4. गरिबी कमी करते: नैसर्गिक आपत्तीचा समाजावर घातक परिणाम होऊ शकतो. हे लोकांना गरिबीत ढकलून संपूर्ण समुदायाचे जीवन बदलू शकते. तथापि, आपत्तीमुळे बाधित झालेले बरेच लोक तयार नसल्यास गरीब राहण्याची शक्यता असते. आपत्तीपूर्वी नियोजनाचा अभाव लोकांना अन्न, पाणी, कपडे किंवा औषध यासारख्या मूलभूत आपत्कालीन पुरवठ्यांशिवाय राहू शकतो. आपत्तींसाठी चांगली तयारी करून, समुदाय गरिबी, भूक आणि रोगराईचा धोका कमी करू शकतात.

5. आरोग्य सुधारते: आपत्ती, त्यांच्या परिणामांसह, समुदायाच्या आरोग्यावर नकारात्मक परिणाम करू शकतात. आरोग्य सेवा आणि स्वच्छ पाण्याच्या अभावासह आपत्तींमुळे आजारपण, प्रतिकारशक्तीचा अभाव आणि संसर्गाचा धोका वाढू शकतो. त्यामुळे, समुदायांना आरोग्य व्यावसायिकांपर्यंत पोहोचणे, पाण्याचा चांगला पुरवठा आणि पुरेशा स्वच्छता सुविधा असणे आणि आपत्तीच्या वेळी आणि नंतर आपत्कालीन वैद्यकीय सेवा मिळणे आवश्यक आहे.

6. समुदायांचा आकार बदलतो: स्थानिक अर्थव्यवस्थेवर आपत्तींचा मोठा परिणाम होऊ शकतो. आपत्तीच्या वेळी समुदायांना अनेकदा मोठे आर्थिक नुकसान सहन करावे लागते आणि त्यामुळे या नुकसानाचा सामना करण्यासाठी संघर्ष करावा लागतो.

Akshardhara Research Journal
Single Blind Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
E ISSN -3048-8095 / December 2024 / Special Issue 1 Volume I

आपत्तीमुळे समाजाच्या सामाजिक बांधणीवरही परिणाम होऊ शकतो. अशा प्रकारे, आपत्ती व्यवस्थापन समुदायांना त्यांचे समुदाय पुनर्निर्माण करण्यात आणि लोकांना एकमेकांशी पुन्हा जोडण्यात मदत करू शकते. आपत्तीनंतर समुदाय त्यांच्या स्थानिक पायाभूत सुविधांची पुनर्बांधणी करू शकतात, ज्यामुळे समुदायाचे आर्थिक आरोग्य देखील सुधारेल. बऱ्याच प्रकरणांमध्ये, याचा संपूर्ण अर्थव्यवस्थेला फायदा होईल, तसेच लोक ज्या वातावरणात राहतात त्या वातावरणात देखील सुधारणा होईल.

7. सुरक्षा मजबूत करते: दहशतवादी गट आणखी रक्तपात आणि अराजक माजवण्यासाठी आपत्तींचा फायदा घेतात. आपत्तींची कारणे आणि परिणाम दहशतवादी कृत्ये करण्यासाठी वाईट हेतू असलेल्या लोकांसाठी चुंबक म्हणून काम करू शकतात. काही सामाजिक परिस्थिती आहेत ज्यामुळे काही भागात दहशतवादी कारवाया होण्याची शक्यता असते. उदाहरणे म्हणजे खराब प्रशासन, जास्त गर्दी आणि गरिबीची उच्च पातळी. आपत्तीनंतर, समुदायांनी त्यांच्या सुरक्षेच्या रक्षणासाठी जागरुक असणे आवश्यक आहे.

8. स्थिरतेस प्रोत्साहन देते: आपत्तींमुळे सामाजिक व्यवस्था, आर्थिक क्रियाकलाप आणि व्यापाराच्या प्रवाहात व्यत्यय येऊ शकतो. सर्वात वाईट परिस्थितीत, आपत्ती असुरक्षितता, अविश्वास, जातीय तणाव, द्वेष आणि हिंसाचार निर्माण करू शकतात. हे संघर्ष, संबोधित न केल्यास, समुदायांच्या स्थिरतेवर आणि स्थानिक सुरक्षा दलांच्या परिणामकारकतेवर नकारात्मक परिणाम करू शकतात. आपत्तीनंतर, जे लोक सामान्यपणे सुरक्षा प्रदान करण्यासाठी कायद्याची अंमलबजावणी करणाऱ्या एजन्सीवर अवलंबून असतात ते कायदा आणि सुव्यवस्थेच्या पर्यायी स्त्रोतांकडे वळण्याची शक्यता असते. यामुळे गुन्हेगारी आणि हिंसाचाराचे प्रमाण वाढू शकते.

9. नैसर्गिक संसाधनांच्या संरक्षणास प्रोत्साहन देते: आपत्ती एखाद्या क्षेत्रात राहणाऱ्या लोकांच्या जीवनासाठी विनाशकारी ठरू शकते आणि त्यामुळे पर्यावरणाचा ऱ्हास होऊ शकतो. जर एखाद्या आपत्तीचा पर्यावरणावर किंवा स्थानिक परिसंस्थेवर नकारात्मक परिणाम होत असेल तर त्यामुळे प्रजाती नष्ट होऊ शकतात, स्थानिक ज्ञानाची हानी होऊ शकते आणि संपूर्ण परिसंस्थेचा सामान्य नाश होऊ शकतो. त्याच वेळी, आपत्तींचा समुदायाच्या सामाजिक आणि आर्थिक संरचनेवर देखील हानिकारक प्रभाव पडतो, ज्यामुळे तो सामाजिक अस्थिरता आणि मानवी तस्करीला बळी पडतो. समुदायांनी आपत्तींसाठी नियोजन केले पाहिजे आणि पुढील आपत्तीसाठी ते तयार असल्याचे सुनिश्चित करण्यासाठी त्यांच्या नैसर्गिक संसाधनांना सुरक्षित करण्यासाठी कार्य केले पाहिजे.

10. सामाजिक करार आणि विश्वास मजबूत करते: आपत्तींमुळे सामाजिक आणि राजकीय स्थिरता बिघडू शकते. सरकार, मोठ्या कॉर्पोरेशन आणि इतर महत्वाच्या संस्था अनेकदा आपत्ती दरम्यान किंवा नंतर लोकांना संरक्षण प्रदान करण्यात अपयशी ठरतात, ज्यामुळे सामाजिक असमानता, अविश्वास, शत्रुत्व आणि हिंसा वाढू शकते. यामुळे, यामधून, कमकुवत सामाजिक संस्था होऊ शकतात आणि आक्रमकता आणि बळजबरी करण्यासाठी वैयक्तिक संवेदनशीलता वाढू शकते. काही प्रकरामध्ये, लोक त्यांच्या समस्या सोडवण्यासाठी इतर प्रकारच्या प्राधिकरणाकडे वळू शकतात. यामुळे काही विशिष्ट भागात या असमानता आणि वंचित लोकांचे शोषण करणारे गट तयार होऊ शकतात. हे मोठ्या कॉर्पोरेशन किंवा इतर संस्थांद्वारे मजबूत केले जाऊ शकते ज्यात जबाबदारीची कमतरता आहे.

परिणामी, यामुळे लोकशाही कमकुवत होऊ शकते आणि असमानता आणि वंचितता वाढू शकते.

निष्कर्ष: आपत्ती म्हणजे अचानक घडणाऱ्या घटना ज्या मानवी नियंत्रणाबाहेर असतात; संकटकाळात परिस्थितीला तोंड देण्यासाठी सदैव तत्पर राहणे हाच एकमेव उपाय आहे. इतरांना मदत करणे आणि एकत्रितपणे प्रगती करणे ही केवळ सरकारची भूमिका नाही तर व्यक्तीचीही जबाबदारी आहे. लोककेंद्रित विकासाचा अवलंब, अंमलबजावणी आणि देखरेख प्रणाली, शाश्वत विकासाची उद्दिष्टे, नियमित मॉक ड्रिलद्वारे जागरूकता पसरवणे, शैक्षणिक अभ्यासक्रम सुरू करणे, सरकारच्या विविध स्तरांवर शक्ती-वाटप, परस्पर सामंजस्य आणि देश आणि राज्यांमधील सहकार्य कमी करण्यास मदत करू शकते. मानवनिर्मित आणि निसर्गनिर्मित असे आपत्तीचे दोन प्रकार आहेत. विशेषत: हवामानातील बदलामुळे नैसर्गिक आपत्तीत आकस्मिकपणे उदभवते. त्यामुळे अशा नैसर्गिक आपत्तीत जीवित व वित्तहानी होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. आपण दैनंदिन व्यवहारातही बघतो जर एखाद्या वाहनाला फार मोठा अपघात झाला किंवा एखादी व्यक्ती अपघातात जखमी झाली तर त्यांना उपचारासाठी, त्यांचे प्राण वाचविण्यासाठी समाजातील अनेकजण धावपळ करतात. एकंदरित सांगावयाचे झाल्यास मानवी संवेदनामुळेच ही सकारात्मक कृती समाजाकडूनच घडते तसेच यामध्ये प्रशासनाच्या वतीने सुध्दा योग्य ती दखल घेतली जाते, म्हणूनच आपत्ती व्यवस्थापन आणि लोकांचा सहभाग ह्यांच नातं फार जवळच आहे.भूकंप, महापूर, चक्रीवादळ अतिवृष्टि ह्या सर्व घटना नैसर्गिक आपत्तीमध्येच मोडणाऱ्या आहेत. अशा आपत्तीमध्ये होणारी जीवित व वित्तहानी टाळण्यासाठी महाराष्ट्र आपत्ती जोखीम व्यवस्थापना अंतर्गत विभागीय व जिल्हास्तरावर आपत्ती व्यवस्थापन प्राधिकरणाची स्थापना करण्यात आली आहे. इतकेच नव्हे तर केंद्र शासनाने २००५ मध्ये आपत्ती व्यवस्थापन कायदा पारित केला आहे. याचा मूळ उद्देश नैसर्गिक आपत्तीमध्ये होणारे नुकसान टाळणे व सर्वांना

सुरक्षितता प्रदान करणे हा आहे. हा कार्यक्रम प्रशासकीय यंत्रणेकडून राबविला जात असला तरी देखील संकटकालीन परिस्थितीचा मुकाबला करण्यासाठी लोक सहभागही तितकाच महत्वाचा आहे. गावात येणारे महापूर वा अन्य नैसर्गिक संकटाचा मुकाबला करण्यासाठी सुरुवातीला गावकऱ्यांनाच हिमतीने सज्ज राहावे लागते. नागरिकांचे मनोबल वाढविण्यासाठी स्थानिक पातळीवर व्यवस्थापनाची गरज निर्माण होते. दरवर्षी सातत्याने येणाऱ्या आपत्तीचा सामना करण्यासाठी, अकस्मात येणाऱ्या आपत्तींना तोंड देण्यासाठी, अज्ञान तसेच माहितीचा अभाव यामुळे होणारी हानी टाळण्यासाठी, कमीत कमी जीवित व वित्तहानी होईल याची खात्री करण्यासाठी आपत्तीला सहज बळी पडणाऱ्या वर्गाचे रक्षण करण्यासाठी, आपत्तीनंतर दैनंदिन जीवन उध्वस्त होऊ नये याची तयारी करावी लागते. आपत्ती काळात तसेच आपत्तीनंतर विशेषत: अल्पवयीन बालके, वृध्द, महिलां तसेच अपंग यांना कमीत कमी त्रास होईल याची खातर जमा करण्यासाठी याशिवाय आपत्ती काळात पाणी पुरवठा, जनावरांना चारा, खानपान व्यवस्था, वैद्यकीय सेवा, औषध सामग्री, सांडपाण्याची व्यवस्था इत्यादी सुरळीत चालतील. याची खात्री करण्यासाठी स्थानिक पातळीवर आपत्ती व्यवस्थापन करणे गरजेचे आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची:

1) अहिरराव, अलीझाड व इतर - **पर्यावरण शास्त्र**, निराली प्रकाशन पुणे, 1991.
2) बापट भा. गो., - **शैक्षणिक संशोधन**, नूतन प्रकाशन पुणे, 1986.
3) भांडारकर के.एस., - **पर्यावरण शिक्षण**, नूतन प्रकाशन पुणे, 1992.
4) भितांडे वी. रा.- **शैक्षणिक संशोधन पद्धती**,नूतन प्रकाशन पुणे, 1989.
5) करकरे सुनिल, - **पर्यावरण शिक्षण**, विश्व प्राकृतिक निधी कोल्हापूर, 2000.
6) खतीब के. ए.- **शैक्षणिक भूगोल**, सहयोग प्रकाशन कोल्हापूर,1988.
7) देशमुख श्रीपाद, - **ध्वनी प्रदूषण**, अक्षय प्रकाशन पुणे 1998.
8) देशमुख श्रीपाद, - **मृदा प्रदूषण**, अक्षय प्रकाशन पुणे, 1988.
9) पाटील गजानन, - **पर्यावरण शिक्षण**, निराली प्रकाशन पुणे, 1999.
10) मगर जयकुमार, - **पर्यावरण शास्त्र परिचय**, विद्या प्रकाशन नागपूर, 1999.
11) पर्यावरण विशेषांक,-(संपादक) महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ पुणे, एप्रिल 1999.
12) मुळे व उमाटे, - **शैक्षणिक संशोधनाची मूलतत्वे**, महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळ नागपूर, 1998.
13) मस्के टी. ए.- **शैक्षणिक संख्याशास्त्र**, प्रज्ञा प्रकाशन पुणे, 1988.
14) घाटे निरंजन, - **पर्यावरण प्रदूषण**, मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे, 2000.
15) यादव बी.जी. व पाटील पी. व्ही.,- **पर्यावरण शिक्षण**, जिल्हा माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळा मुख्याध्यापक संघ प्रकाशन कोल्हापूर, 1999.
16) सरदेसाई गो.बा., - **पर्यावरण शिक्षण**, निराली प्रकाशन पुणे 1995.